

MODERNİST MİLLİYETÇİ KURAMLAR IŞIĞINDA
TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNE BAKIŞ
A Look at Turkish Nationalism in the Light of Modernist Nationalistic Theories

Erdi AKSAKAL*

Özet

20. yy öncesinde sistematik olarak ele alınmayan milliyetçilik, ancak 1920'li yıllarda akademik bir konu olarak ele alınmış ve daha nesnel bakış açılarıyla incelenmiştir. Bu noktada milliyetçilik tartışmasını alevlendiren, milliyetçiliğin modernleşme süreçleriyle olan ilişkisidir. Söz konusu tartışmalarda milletler ve milliyetçiliğin modern çağa ait yapılar olduğu görüşü hâkimdir. Milliyetçiliği, laikleşme, kentleşme, merkezi devletlerin kurulması, sanayileşme gibi süreçlerden bağımsız düşünmeyen bu bakış açısına göre milletler ancak milliyetçilik çağında sosyolojik bir gerçeklik haline gelir ve milliyetçilik milletleri yaratır. Türkiye'de de milliyetçilik modernleşme sürecinde başat bir ideoloji olmuş, Osmanlıdan Cumhuriyete modernleşmenin zeminini oluşturmuştur. Cumhuriyetin resmi ideolojisi haline gelen milliyetçilik, daha sonra çeşitli versiyonlarıyla varlığını devam ettirmiştir. Bu makalenin amacı, sosyolojik bir bakış açısıyla milliyetçiliği ele alan modernist kuramlar ışığında Türkçülüğe-Türk Milliyetçiliğine dair ön bir okuma yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Millet, Milliyetçilik, Modernleşme, Türkçülük.

Abstract

Nationalism, which had not been dealt with systematically before the 20th century, was handled as an academic topic and analysed through a more objective perspective as late as in the 1920s. At this point, what flames the debate of nationalism is its relationship with process of modernization. The view that nations and nationalism belong to the modern age dominates on this debate. According to this perspective, which does not consider nationalism free of such processes as secularization, urbanization, foundation of centre states and industrialization, nations become a sociological reality in the period of nationalism, and nationalism creates the nations. Also in Turkey, nationalism has become a principal ideology in the process of modernization and has formed a basis for modernization from the Ottoman to the Republic. Becoming the official ideology of the Republic, nationalism later has continued its existence through its different versions. The aim of this paper is to read Turkism-Turkish nationalism in the light of modernist theories, which deal with nationalism through a sociological perspective.

Key Words: Nation, Nationalism, Modernization, Turkism

Giriş

Millet ve milliyetçilik üzerine birtakım tartışmalar yapılmış ve sistemli olarak ele alınıp alınmadığı üzerine yorumlar yapılmıştır. 1920'lerden sonra daha nesnel olarak alınan konu 1970'lerin sonu ile 1980ler arasında belli başlı düşünürlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Milliyetçiliği ve milleti temel olarak yapısal veya maddi bir fenomen olarak ele

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, El-mek: erdiaksakal@atauni.edu.tr

alan isimlere örnek olan Hobsbawm, Gellner, Smith ve Anderson konuya kuramsal bakış açılarıyla yaklaşmışlardır.¹ Devleti temel yapısal fenomen olarak ele alan Gellner, düzen sağlayıcı mercilerin devlet olduğunu, milliyetçiliğin sanayileşmeye bağımlı olduğunu iddia etmiştir. Ulusu nesnel bir fenomen olarak ele alan Hobsbawm, milliyetçiliği temel olarak bir bilinçlilik biçimi olarak düşünmeden modern devletin milliyetçiliğin temel sebebi olduğunu ileri sürer. Anthony Smith ise tam tersine modern ulusu, mitleri ve hafızayı, kitlesel bir kamu kültürünü, belirlenmiş bir anavatanı, ekonomik birliği ve insan topluluğu olarak tanımlamıştır.² Hayali Cemaatler adlı eserle etkili milliyetçilik analizlerinden birini yapan Anderson'a göre ise uluslar, insanların kültürel yapılanmasının tarihsel bir ürünüdür.

Tüm bu kuramlar ışığında Türk milliyetçiliği; Türk milletine ait değer hükümleri, Türklük sevgisi, fikir sistemi ve ideoloji olarak varlığını gösterir.³

Türklük sevgisi tarihin ve kültürün şuuru ve kaynağıdır. Bu kaynağın başat ögesi dildir. Gellner'in de dediği gibi dil kültürün bir parçası değil, dil kültürdür. Bu görüş Gökalp'in dil milliyetinin mihenk taşıdır görüşüyle örtüşür. Gökalp'e göre dil toplum vicdanının gelişim evresine uygun ve duyarlı olmadıkça gelişmiş, daha doğrusu tamamlanmış sayılmaz. Bu nedenle dilimizi anlam bakımından çağdaşlaştırmak, terim yönünden İslamlaştırmak, dilbilgisi ve imla konularında da Türkleştirmek gereklidir. "Türkçe' de terimler dışında kalan bütün kelimeler mümkün olursa Türkçe olmalı ya da Türkçeleşmiş olmalıdır"⁴ Bu toplumdaki birlik ve dirlik için gereklidir. Dil sahasındaki bağımsızlık siyasi bağımsızlığın vaz geçilmez şartıdır ve bu Türkleştikçe sağlanacaktır. Türkçülüğün hedefi bir Türk harsı yaratmaktır.⁵

Türkçülük Osmanlı'da 20. Yy başlarında ortaya çıkmış, hızlı bir gelişme göstermiş ve imparatorluğun yıkılmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Tabi bu aşamaya ve zirve noktasına ulaşmadan Osmanlı'nın siyasal alanın Müslümanlara tahsis edildiği ve öznel kimlikleri Müslüman, nesnel kimlikleri de Türk olan insanlar varlığını sürdürmüştür.⁶ Tam ifadesiyle ırksal farklılıklar üzerine temellendirilmeyen dinsel farklılıkları ifade eden millet sisteminin bozulmaya başlaması, bir takım ayrıcalıklara sahip gayrimüslimlerin ayrılıkçı çalışmalar içerisine girmesi, hem Osmanlı içerisinde Türkçülük bilinci adına hem de devletin modernleşme süreci adına önemli noktalar. Türk milliyetçiliğinin kaynakları açısından devletin içerisinde bulunduğu olumsuz durum ve devlet dışındaki aydınların çalışmaları da son derece önemlidir. Olumsuz durumdan

¹ Liah Greenfeld ve Jonathan Eastwood, Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Milliyetçilik, Siyaset Sosyolojisi, çev: Duygu Tanış, Phoenix Yayınları, Ankara 2013, s.310.

² Greenfeld ve Eastwood, s.311.

³ İskender Öksüz, Türk Milliyetçiliği Fikir Sistemi, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015, s.27.

⁴ Ziya Gökalp, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, Toker Yayınları, İstanbul 1997, s.19.

⁵ Gökalp, 62.

⁶ Nevzat Kösoğlu, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s.42.

kasıt, batının göstermiş olduğu gelişme ve gelişimin karşısında çağdaşlaşma ihtiyacı ve arzudur. Batı dışı olanların çağdaşlaşmanın ilk belirtisi olarak laiklik tanımını yapıp bu ilkeyle hareket etmesi gerekliliği öne çıkmıştır.⁷ Aslında tüm bu tartışmalar ışığında Osmanlı toplum yapısında reform hareketleri aydın ve yönetici bütünleşmesini getirmekle beraber bir kısım muhafazakârın özde değil şekilde gördüğü reformlar olarak da kendini gösterir.⁸ Batıya açık yeni bir entelijansiya karşısında, ona tepkide bulunan muhafazakâr aydın tipide tarihte yerini almaya başlamıştır. Yalnız bu ıslahat hareketlerini batıdan ayıran önemli bir nokta vardır ki oda, reform halktan değil üst yöneticilerden gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin batılılaşma çabaları da siyasi zorunluluklardan kaynaklanmıştır.⁹ Bu bağlamda Türk modernleşmesinde Osmanlı'nın devlet eli 18.yy'dan itibaren yenileşme hareketine girmiştir.¹⁰

Türkçülüğün oluşmasında Osmanlı aydınının yanı sıra Rusya'dan Osmanlı devletine gelen aydınlarda son derece etkili olmuştur. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoglu, Abdurreşid İbrahimov, Hüseyinzade Ali ve Gaspıralı İsmail, bu aydınlar arasındadır. Ki Gökalp, bu akımın kurucuları arasında, Kırım'da Tercuman adlı bir gazete yayınlamış olan Gaspıralı'yı zikreder. " Rusya'nın Zoya köyünde, Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Osmanlı Devlet'i için daha yararlı ve kabil-i tatbiktir diye soran Akçura'da bu şuur ve bilincin oluşması adına önemli yere sahiptir.¹² Tüm bu aydınlar ve daha fazlasının devlet içindeki tarihsel süreçte Osmanlılık, Batıcılık ve İslamcılık ideolojileri ile iç içe yaşadığı, bazılarının ateşli savunucuları bazılarının da ısrarla reddettiği görülür. Ancak Osmanlı aydınları arasında kabul gören İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülükten sonuncusunun biraz daha öne çıktığı ve güvenilen Müslüman Arnavut ve Arapların isyanı, gayrimüslimlerin sürekli ayrılma düşünceleri Türkçülüğün Osmanlılık ve İslamcılık karşısında yükselmesine neden olmuştur. Tabi bir Türkleştirme gündeminin yaratılması modernist yaklaşımlarının (milliyetçilik) paralelinde gelişim göstermiştir. Türkçülemeye eğitim sistemi ile ulaşmak isteyen aydınlar, Türkçeyi bu açıdan kullanmak istemişlerdir. Türkçenin güzelliklerini daha iyi anlamaya başlayan aydınlar Türkçenin yapma dil olmayıp halkın kullandığı dil olduğunu savunmuşlardır.

Millet

Milliyetçilik, tarihsel süreç içerisinde büyük toplumsal kesimleri etkileyebilmiş, ulusal kimlik yaratılması yönünde önemli işlevleri olan bir ideolojidir. Bu dünyaya odaklanmış olan milliyetçilik, eskiye bakıp yeniyi inşa etme düşüncesi ile nostaljik bir

⁷ Baykan Sezer, Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2006, s.156.

⁸ Orhan Türkdöğün, Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.183.

⁹ Erem Sarıkoca, Türkiye'de Seçim Sistemleri ve Demokrasi, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2010, s.127.

¹⁰ Yıldız Akpolat, Türkiye'de Milliyetçiliğin Sosyolojisi, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2008, s.24.

¹¹ Uriel Heyd, Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri, Sebil Yayınevi, İstanbul 1980, s.78.

¹² Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.39.

içeriğe de sahiptir. Bu bağlamda eski güzel günlere dönüş romantizmi milliyetçiliğinde temel motivasyon kaynağı olmuştur. Bunun yanında bir söylem olarak milliyetçilik, milletin üzerinden tasavvur edileceği aidiyet vasfının tayininde belirleyici rol oynar. Tüm bunlar ışığında milliyetçilik ideolojisine ve millet kavramına karşı çeşitli yaklaşımlar ileri sürülmüş ve tanımlar yapılmıştır. Elbette milliyetçilik demeden önce millet ile ilgili tartışma ve kavram açıklamaları girizgâh açısından önemlidir.

Millet kelimesi, Latince nasci (doğmak) ile natio (doğumla birlikte ait olma ya da doğum yeri) terimlerinden türemiştir. Kavramın en önemli çağrışımı doğum yerinin doğal bir insani ilişki formuna temel teşkil etmesidir.¹³ Batıda millet ile milliyetçilik arasında genellikle bir fark gözetilir.¹⁴ Millet kavramı genellikle bağlılık ve sevgi odağı olarak şekillenen, ortak bir soya tarihe kültür ve dile sahip bir insanlar grubuna işaret eder.¹⁵ Millet bağımsız yurdu olan teşkilatlı bir topluluktur. Asırların kuvvetli fikir akımı olan milliyetçilik bu kelimelerden çıkar.¹⁶ Millet, bir var olma şuurunun ifadesidir.¹⁷ Milletler binlerce yılın geliştirip şekillendirdiği sosyal varlıklardır.¹⁸ Dolayısıyla, millet soyla, budunla, coğrafya ile siyasetle ilgili bir topluluk değil; din, dil, ahlak ve estetik bakımından ortak olan, yani ortak duygular taşıyan, aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşan kültürel bir topluluktur.¹⁹ Bu anlamda Gökalp, ortak duygular, ülküler, sınırlar etrafında toplanan belirli bir toplumu ulus olarak tanımlar ve bu bağlamda milletin oluşması için de, ulusal bir ülkü oluşturulması ve sınırların belirlenmesi gerektiğini savunur. O halde ulus, maşeri vicdanı olan cemiyete denir. Ortak ahlaki, hukuki, siyasi değerler maşeri vicdanı oluşturur. Ulus, içtimai tesanüte malik hakiki bir şahsiyettir. Bu hal kalp ile tasdik, dil ile ikrar edilmelidir. Lisanyla Türküm diyen ve kalbinde bu kanaati yaşayan her fert Türk'tür.²⁰ Gökalp'e göre lisan bu noktada en önemli unsurdur. Çünkü bir kavim lisanını kaybetmeye başladığı andan itibaren şahsiyetini de kaybetmeye başlamış demektir.²¹ Millet kavramının tanımı yapılırken, milletin oluşması için gerekli bazı etkenlerinde önemi üzerinde durulur. Bu bağlamda, Herder'in çıkış noktası, ortak bir dil konuşan insanlar milletin ilk aşamasını oluşturur.²² Yani ilk aşama olarak adlandırılan ortak bir dil, bir milli ruhu yansıtmakta ve bu dilin milli olması içinde yabancı etkilerden korunmak zorundadır. Kolektif değerler üzerinde yoğunlaşan millet

¹³Andrew, Vincent, Modern Politik İdeolojiler, Paradigme Yayıncılık, (Çev: Tüfekçi, Arzu), İstanbul 2006, 379.

¹⁴ Mehmet İzzet, Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat, Ötüken Yayınları, İstanbul 1969, s.45.

¹⁵ Vincent, s.381.

¹⁶Hüseyin Nihal Atsız, Türk Ülküsü, Kilim Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1996, s.49.

¹⁷ Atsız, s.50.

¹⁸ Atsız, s.53.

¹⁹Hacı Bayram Kaçmazoğlu, Türk Sosyoloji Tarihi II, Anı Yayıncılık, Ankara 2003, s.153-154.

²⁰ Aytekin, Ersal, Türkiye'de Ulus Devlet Ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Ötüken Yayınları, Ankara 2012, s.262.

²¹ Ziya Gökalp, Millet Nedir? İçtimaiyat Mecmuası, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997, s.149.

²²Ümit Özkırımlı, Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s.38.

olgusu, diğer başka ülkelere göre taşıdığı farklılıkların da gerçekliğine vurgu yapar. Yani, bu uğurda somut bazı unsurlara başvurulur ki, bunlar ortak dil, ortak din, ortak ülke vb. olabilir.²³

Milletin birçok tanımına bakıldığı zaman, benzerliklerin fazlalığına vurgu yapıldığı ve olabildiğine homojen bir kitleden bahsedildiği görülmektedir. Ancak tanımlardan da anlaşılacağı üzere, millet olmak için dil, din ve etnisite gibi benzerliklere sahip olmak yetmez. Milleti millet yapan asıl unsur, bir olmak şuurudur. Bunlar sağlanmamışsa, tek başına homojenitenin bir değeri kalmaz.

Türk düşünce geleneği içerisinde milliyetçi çizgide yer alan Mümtaz Turhan, etnisite gibi tarihsel bir geçişgenliğe atıf yapmadan, millet kavramı adına bir tanımlama yapar. Din, dil, tarih, örf ve adetler gelenekler bir kültür grubu ulus haline getirirler. Zira millet her şeyden önce sosyolojik bir birlik sosyal psikolojik bir vakıa olduğuna göre onu meydana getiren unsurların bu çok karışık terkip ve bütün içinde gerek yapı ve gerek fonksiyon bakımından incelenmesi icap etmektedir. Millet aynı zamanda herkesin dâhil olduğu her nevi teşekkül ve teşkilatlar, sosyal gruplar ve fertler arasında asırlar boyunca devam eden bir karşılıklı tesir neticesinde meydana gelen kaideler, nizamlar, örf ve adetler, gelenekler, inanç ve kıymet sistemleri, anlaşma vasıtaları birçok beşeri faaliyetlerin kristalize olmuş maddi ve manevi unsurlarını da ihtiva eder ki işte buna kültür denmektedir.²⁴ Böylesi bir tanımlamanın ardından Turhan'a göre millet, Fransız ihtilaline mal edilmeyecek kadar derin köklere sahip olduğu anlaşılır. Etni kavramına atıf yapmadan, millet kavramını açıklamaya çalışan bir diğer isimde, Türk düşüncesinde 1960lardan sonra ki önemli temsilcisi olan Erol Güngör'dür. Ona göre en kısa ve basit anlamda millet, hayatı ve hayat tecrübesi birbirinden farklı fakat kendi içinde benzerlik gösteren topluluktur.²⁵ Millet, sosyal organizasyonun bugün ulaştığımız bulduğumuz en ileri merhalesidir. En küçük sosyal birliği aile olarak kabul edersek en yüksek sosyal birlik millet dediğimiz bünyedir. Millet maddi olmaktan ziyade manevi bir birliği ifade eder. Bir milletin insanları genellikle aynı soydan gelir, fakat yalnız başına soy birliği onları bir arada tutmaya yetmez. Aralarında maddi münasebetin çok olduğu insanlarda bir millet teşkil etmezler. Milleti yekpare bir sosyal bünye yapan şey kültür birliğidir. İnsanlar kültür birliği sayesinde aynı bütünün parçaları olduklarına inanırlar ki birliği asıl sağlayan bu ortak inançtır.²⁶ Bu anlamda milletin ya da ulusun (çalışma itibarı ile söz konusu iki kavram arasındaki farklı algılayış ya da anlamlandırma ayrımına girilme gereği duyulmamıştır), ne olduğu, ne olmadığı sorularına cevap arayışı, genel olarak Türk düşünce geleneğinde ki isimler ile sağlanmıştır.

Sonuç olarak ortaya çıkan ise, milletin olabilmesi için bir arada yaşayan insanların varlığından daha fazlasına ihtiyaç duyduğudur. Ortak değerler, ortak dil, inanç, gelenek, kültür, ortak manevi bir payda da buluşma ve tüm bunlarla oluşan

²³ Nuray, Karaca, Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi, Anı Yayıncılık, Ankara 2008, s.122.

²⁴ AYTEKİN ERSAL, Türkiye'de Ulus Devlet Ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2012, s.330.

²⁵ Erol Güngör, Kültür Değişmesi Ve Milliyetçilik, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2010, s.79.

²⁶ Erol Güngör, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s.165.

homojen bir yapı. Millet, genel anlamda birlikte olabilme birlikte biz diyebilmektir. Etnik kimliğe vurgu yapılmadan, aynı kültür ve gelenekler altında benzer olabilmek, manevi anlamda homojen yapıya bir halka olabilmektir. Birtakım millet tanımlaması, ırk birliği esasına dayalı olarak yapılmış olsa da, düşüncenin derinine inmek, tanımın aslında sadece kan bağına esas almadığı gerçeğini gösterir. Millet dediğimiz vakit aklımıza gelen beşeri kümelerin varlığı tarihten çok eskidir Bir millete mensup fertlerin soyları bir olur, yüzleri ve ahlakları birbirine benzer, çok vakit aynı dili konuşurlar, onların arasında siyasi ve tarihi bir yakınlık olur, hepsi bir toprakta otururlar. Şu halde ırk, iklim, dil, din, hükümet, toprak, insanların bir millet halinde teşekkül etmelerine yardım etmiştir.²⁷ Netice de millet, ne sadece birlikte yaşamak demek ne de birlikte yaşayıp farklı dil, kültür ve tamamen farklı paydaya sahip olmak demektir.

Milliyetçilik ve Milliyetçilik Fikrinin Doğuşu

Birlikte yaşamak, aynı coğrafyayı paylaşmak, belirli inanış ve kültürel davranışları yerine getirmek, aynı tarihi kaderi paylaşmak ve bunun gibi benzeri ortaklıklardan doğan tabii mensubiyet, milliyetçilik duygunun oluşmasını sağlar. Aynı şehirde oturmak, aynı dili konuşmak, aynı-hemen hemen aynı- doğruyu ve yanlışını tanımlamak, dahası genel olarak aynı kültürü paylaşmak insanlar arasında ki bağı daha güçlü kılmaktadır.

Milliyetçilik, genellikle, milli kendinin-bilincini, etnik ya da linguistik kimliği, politik ifadesini arayan bir doktrinin merkezi ilkelerine dönüştüren bir ideoloji (ya da bir davranış formu) olarak görülür.²⁸ Milliyetçilikle ilgili ilk açıklamalar eski etnik gruplar ya da kabileler ile özdeşleştirilir. Ki böylesi yaklaşımlar milliyetçiliği normatif bir kategoriden ziyade biyolojik bir kategori olarak açıklama eğilimindedir. Ancak milliyetçilik üzerine yazılan bir çok eserde ortak olan nokta şudur ki, milliyetçiliğin yirminci yüzyıl öncesinde sistematik ve belirli bir kuramsal çerçeve dahilinde ele alınmadığı görüşü. Bu dönemin eserleri, daha çok felsefi ve ahlaki kaygılarla üretiliyor, milliyetçiliğin iyi ya da kötü yanlarını tartışıyor. Söz konusu tarihçi ve felsefeciler, milletin ve milliyetçiliğin doğallığını sorgulamıyorlardı. Aralarında ki büyük farklılıklara karşın Aydınlanmacı liberaller de, muhafazakârlar da, Marksistler de bu inancı paylaşıyorlardı.²⁹ Ancak milliyetçiliğin 1900lerden sonra daha fazla araştırılmaya, anlamaya, anlatılmaya çalışıldığını söylemek, bu yıllarda üretilen bakış açıları ve kuramların bir boşluktan çıktığı durumunu gösterir. Ki bu da yanlış bir çıkış noktası olur. Onun için milliyetçilik fikrinin sadece 1920'lerden sonra değil, 18 ve 19. yy 'da da aramak gerektiği ortaya çıkar. Ancak milliyetçiliğin büyük düşünürleri olup olmadığı da aynı bu nokta gibi tartışmalıdır. Çünkü milliyetçilik bir ideoloji olarak teorik yanı zayıf ancak siyasi bir pratik olarak oldukça etkili bir harekettir. Milliyetçiliğin diğer ideolojilerden farklı olarak, ünlü teorisyenleri, ideologları yoktur. Her milliyetçiliğin

²⁷Mehmed Ali Ayni, Milliyetçilik, Marifet Basımevi, İstanbul 1943, s.2.

²⁸Andrew Vincent, Modern Politik İdeolojiler, Paradigme Yayıncılık, (çev: Tüfekçi, Arzu), İstanbul 2006, s.382.

²⁹Ümit Özkırımlı, Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s. 30.

kendine ait tarihçileri, edebiyatçıları, gazetecileri yani entelektüel seçkin grubu vardır.³⁰ Aslında bunlar bize milliyetçiliğin içi boş bir ideoloji olduğu ve istenilen şekilde doldurulduğu gösteriyor. O an koşullar ne gerektiriyorsa o şekilde doldurulmaya çalışıldığı karşımıza çıkar. Bunun yanında milletin ne olduğunu anlatmaya çalıştıktan sonra, milliyetçilik hakkında bir şeyler yazmaya çalışmamız, millettten milliyetçiliğin oluştuğunu yani milliyetçilikten önce milletin var olduğunu söylediğimiz anlamına gelmez. Çünkü millet ve milliyetçilik ilişkisinin aslında temel bir tartışma konusu olduğu anlaşılır. Sorulması gereken soru, milliyetçilik zaten hep var olan, milletin farkına varılmasını sağlayan yani uyuyan güzeli uyandıran bir ideoloji midir? Yoksa millettten sonra ortaya çıkan milletle var olabilen bir ideoloji mi?

Modernist Yaklaşımlar Işığında Milliyetçilik Kuramları

Modernist yaklaşımı benimseyen çalışmaların ortak paydasını milletler ve milliyetçiliğin modern çağa (son birkaç yüzyıla) ait yapılar olduğu görüşü oluşturmaktadır. Bu görüşe göre milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak ortaya çıkar. Bu yaklaşımlar içerisinde ilk ele alacağımız Hayali Cemaatler kuramı ile Anderson'dur.

Anderson, hanedanların uluslaşma eğilimlerini resmi ulusçuluk olarak tanımlar. Resmi ulusçuluk, ulus ile imparatorluğun iradi olarak kaynaştırmak çabasıdır.

Resmi ulusçuluğun en önemli özelliklerinden biri Osmanlı'da görülmekle birlikte bu süreç Türklüğe yaklaşmak ile nihayete ulaşır. Öte yandan Anderson'a göre milliyetçilik, modern kalkınma tarihinin patolojisidir; tıpkı bireylerdeki nevroz gibi o da kaçınılmazdır. Köklerini toplumlar için çocuksuluğun dengi olan ve dünyanın büyük bir kısmına dayatılan çaresizliğin ikilemelerinde bulur ve tıpkı nevroz gibi o da asli bir muğlaklıkla yüklüdür, içinde dementia'ya³¹ doğru benzer bir ağırlaşma eğilimi barındırır ve tedavisi büyük ölçüde imkânsızdır.³² Yazara göre herkesin kabul edebileceği millet ve milliyetçilik tanımlarına bir türlü ulaşamamasının nedenlerinden biri, milliyetçiliğin bir ideoloji olarak algılanmasıdır. Oysa milliyetçiliği, liberalizm ya da faşizm yerine, din, akrabalık gibi olgularla bir arada düşünmek işleri kolaylaştırır. O, antropolojik bir ruh eşliğinde yaptığı tanımda, ulusun hayal edilmiş bir cemaat olduğunu söyler. Hayal edilmiştir, çünkü hangi ulus olursa olsun, en küçüğünde bile insanlar tamamen birbirlerini tanımaz, birbirlerinden haberdar olmaz. Sadece hayali bir durum ile varlıklarını kabul ederler. Bu bağlamda yüz yüze temasın olduğu ilkel köyler dışında bu durum-hayali topluluk- geçerlidir.

Bu bağlamda Osmanlı'da modernleşme ve dışarıya açılma sürecinde kimliğin yeniden tanımlanması sorunu ortaya çıkmış ve farklı din, mezhep ve dil ayrımcılığı yapmadan Osmanlı millet sistemi içerisinde hayali bir kimlik yaratmak amaçlanmıştır.

³⁰ Birsan Örs, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasi İdeolojiler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.309.

³¹ Kelime anlamı, bunaklıp olup bugün büyük ölçüde şizofreni karşılığı kullanılan tıbbi terimdir.

³² Benedict Anderson, Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Metis yayınları, İstanbul 2011, s.20.

Aslında böylesi bir politikanın amacı resmi ulusçuluğunda önemli özelliklerinden biri olan ulusla hanedanlık mülkü arasındaki bir aykırılığın üstünü örtüyor olmasıdır.³³

Anderson modern öncesinin dini hayali cemaatleri ile modern hayali ulus cemaati arasında nitelik bir ilişki kurar. Bu iki tipten ulus cemaatin modern dönemde başat duruma geçmesinin nedeni kitle iletişim sistemleridir. Buda sanayi ve teknolojiye bağlı bir olgudur.³⁴ O'na göre uluslar sınırlı olarak hayal edilir. Çünkü en büyük ulusların bile ötesinde yaşayan başka uluslara mensup insanların var olduğu bir sınırlılık mevcuttur. Sınırlı bir hayal olmasının başka bir kanıtı ise hiçbir ulusun insanlığın tümüyle örtüşmemesi olarak gösterilebilir. Ulus ayrıca egemen hayal edilir. Çünkü kavram Aydınlanma felsefesi ve devrimlerinin güçlerini tanrıdan alan hanedanların meşruiyetini yerle bir ettiği bir çağda doğmuştur. Bu nedenle özgürlük hayalleri kuram milletler tanrıya bağlı olacaklarsa bile bunun doğrudan aracısız bir bağlılık olmasını yeğlemişlerdir. Son olarak ulus, bir topluluk ve bir cemaattir. O halde hayal edilmiş toplulukların ortaya çıkması adına Anderson'un açıklaması hanedanlık mülkü ve dinsel cemaatler üzerinden gerçekleşir.

16. yüzyıla kadar egemen olan bu iki sistem, daha sonra gerilemeye başlamıştır. Anderson bu sistemlerden ilkinin yani dinin gerileyişi üzerinde daha fazla durmuştur. Dini topluluklarının önemini yitirmesinin altında da birtakım nedenler yatar. Bunlardan biri için keşifleri söylememiz doğru olacaktır. Çünkü deniz aşırı keşifler insanların ufku genişletmiş ve farklı hayat tarzlarının varlığından haberdar etmiştir. Diğerleri için de Latince'nin önemini kaybetmesini söyleyebiliriz. Latince kısa sayılabilecek bir sürede kozmopolit bir dünya görüşüne sahip olan Avrupa entelijensiyasının dili olmaktan çıkmış, bunun sonucunda yerel dillerde daha çok kitap üretilmeye başlanmıştır.³⁵ Anderson modern öncesinin büyük dinlerinin hayali cemaatinin en önemli dayanağı olarak kutsal dili gösterir. Kutsal dilin matbaa ile çözülmesi bu cemaatlerin çözülüşü ile eş anlamlıdır.

Bu bakış açısıyla resmi ulusçuluk sürecinde Osmanlı'nın Türklüğe yönelimi bir anlamda dil ile olmuştur. Bu bağlamda yazı dili kültürel anlamda çatışmayan bir üst kimlik yaratmanın aracı olmuştur. Aslında bu açıdan baktığımızda Osmanlı'nın geliştirdiği ulusçuluğun bu aşamada herhangi bir etnik temele dayanmadığı ve bütün tebaa için eşitlik ve yurttaşlık tesisi yoluyla Osmanlıcılık politikasının güdüldüğü ortaya çıkar.

Dinin önemini yitirmesi konumuz itibarıyla de hayati önem taşımaktadır. Çünkü geleneksel dinler aşılmaya çalıştıkları kader anlayışıyla hayatın anlamsızlığını rastlantısallığını açıklamakta, ölümden sonra yaşam vaatleriyle de insanlığın en eski korkularından birine ölüm korkusuna çözüm sunmaktadır. Budizm, Hıristiyanlık ve İslam'ın düzinelere farklı farklı toplumsal oluşumda binlerce yıl şaşırtıcı bir şekilde varlık sürdürebilmesi, insanlığın büyük ıstıraplarına- hastalığa, sakatlığa, keder,

³³ Cevat Özyurt, Modern Türk Düşüncesinin Sosyolojisi, Kadim Yayınları, Ankara 2014, s.13.

³⁴ Ramazan Yelken, Cemaatin Dönüşümü Geç Modern Dönemde Cemaat Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Ankara 1999, s.245.

³⁵ Ümit Özkırımlı, Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s. 183.

yaşlılık ve ölüme gösterdiği hayali tepkinin başarısının bir kanıtıdır. Büyük dinler bunları açıklamaya çalışır. Marksizm de dahil olmak üzere bütün evrimci/ilerlemeci düşünce tarzlarının en büyük zaafı bu tür soruları sabırsız bir sessizlikle geçiştirmeleridir.³⁶ Büyük dinlerin bunları açıklama özelliği ve daha sonra önemini yitirmesi gerçeği, ölümlülüğü sürekliliğe çevirecek, rastlantıya anlam katacak daha laik başka bir çözüme gereksinim vardı. Hiçbir şey bu amaca milletten daha uygun değildi. Çünkü milletler ezeli bir geçmişten geliyor, sonsuz bir geleceğe doğru ilerliyorlardı. ' Milliyetçiliğin büyüü rastlantıya kadere dönüştürmesindeydi'.³⁷

Anderson'a göre kapitalizmin yayıncılık sektörüne girmesi milliyetçilik açısından son derece önemli etkidir. Hedef kitlesi sadece Latince bilenler olan yayıncılık sektörü için, kapitalizm daha fazla okura yani kara ulaşması gerekir. Bunun içinde sadece Latince değil, halk dillerinde de kitaplar basmaya başlanmıştır. Ve bu süreç ise milli bilincin oluşmasına katkı sağlamıştır. Milli bilincin oluşmasına katkı sağladığını söylerken, aslında tam da anlatmak istenen nokta bu bilincin kökenlerine işaret etmektir. Kapitalizmin kara, daha fazla okuyucuya gereksinim duyması neticesinde, yayıncılar halk dilinde kitaplar basmaya mecbur kalmıştır.

Osmanlıda bu durum çok daha farklıdır. Türk gazeteciliğinin batıdaki benzerlerinden iki asır sonra 1831'de başlaması modern yenilikler karşısında uzun süre kapalı bir politika izlenmesinden ötürüdür³⁸ ve gazeteciliğin oluşumu, az önce bahsettiğimiz yayıncılık sektörü-kapitalizm ilişkisinden uzak devlet eliyle çıkarılan devlet ideolojisini, icraatlarını halka ve yabancılara anlatmak kabul ettirmek adına basın organına duyulan ihtiyaçtan kaynaklıdır.³⁹

Diğer önemli bir etken ise, kendi başarısını büyük ölçüde kapitalist yayıncılığa borçlu olan Reformun etkisidir. Matbaa çağından önce Roma, Batı Avrupa da sapkınlığa karşı giriştiği bütün savaşları kazandı, çünkü iç iletişim hatları daima hasımlarınınkinden daha iyiydi. Ama 1517 de Martin Luther tezlerini Wittenberg katedralinin kapısına çiviledikten sonra tezlerin Almanca çevirileri yayımlanmış ve 15 günde ülkede tezlerin görülmediği bölge kalmamıştır.⁴⁰ Yani bu Reform hareketi, okuyucu piyasasını kendi amaçları doğrultusunda kullanmış, siyasi ve dini mesajlarını geniş kitlelere iletmışti. Bunun sonucunda da Latinceye ve kiliseye bir darbeye Reform hareketi tarafından vurulmuştur. Belki de en önemli etmenlerden birisi de halk dillerinin etkisidir. Halk dilleri, Anderson'a göre geleceğin mutlakiyetçileri olmaya aday monarkların kullanacağı bir araçtır. Esasen diğerlerinden bağımsız ve öncelikli olan (önceliği tarihsel süreçteki varlığından kaynaklanır) halk dilleri, kapitalist yayıncılık ve reform hareketiyle birleşmiş ve Latinceyi tahtından etmiştir.

'İdari halk dillerinin doğuşu hem yayıncılığı hem de 16. Yüzyılın büyük dinsel kabarışlarını öncelemiştir. Dolayısıyla kutsal hayali cemaatlerin aşınmasında (hiç değilse başlangıçta) bu etkenin diğerlerinden bağımsız bir rol oynadığı varsayılmalı Ama aynı

³⁶Anderson, s.24.

³⁷Anderson, s.12.

³⁸ Özyurt, s.15.

³⁹ Ortaylı, s.196.

⁴⁰Anderson, s.54.

*zamanda idarenin halk diline dönmesine proto-milliyetçilik bir yana, herhangi bir derin ideolojik dürtünün eşlik ettiğini düşünmek için hiçbir neden yok.*⁴¹

Osmanlı'nın basın, bürokrasi, eğitim dillerindeki değişim süreci ile, yönetimin üst dil tercihi yalın bir Türkçeye evrilmiş, seçkinlerin dili ile halk dili arasında bir yakınlaşma olmuş ve Türk dilinin lehçeleri İstanbul lehçeleri etrafında bütünleşme sürecine girmiştir.⁴²

Anderson'un yanı sıra milliyetçilik üzerine en çok görüş bildiren sosyal bilimcilerden biri olarak düşünülen Gellner'in 'Uluslar ve Ulusçuluk' çalışması yaklaşık olarak yirmi dört dile çevrilmiştir. Gellner'in önemi en cesur ve (kendi döneminin) en orijinal milliyetçilik kuramını üretmesinden kaynaklanıyor. Cesur çünkü Gellner milliyetçiliği inandırıcı bir şekilde açıklayabilecek bir kuramsal çerçeve geliştirmenin mümkün olduğunu, kendi modelinin de bunu başardığını iddia eder. Orijinal çünkü model milliyetçiliği çözümlenmeye soyunan ilk sosyolojik kuram olma niteliği taşır ve gerek kapsam, gerekse ayrıntı yönünden kendinden önce üretilen tüm kuramları aşar.⁴³ Gellner'in öneminden ziyade farkını anlayabilmek, O'na kadar yapılan ulusçuluk çalışmalarını irdelemekten geçer. 1918'e kadar ulusçuluk çalışmaları, ulus-devletin ve tarihin şekillenmesi ile bağlantılıydı. Ulusçuluk, ayrı bir konu olarak değil, ulusal tarihin bir parçası olarak görülürdü.⁴⁴ Bu anlamda yapılan böylesi milliyetçilik yorumlarının, aslında sosyolojik açıklamadan yoksun, ahlaki ya da felsefi olduğu noktası dikkat çeker. Bu bağlamda, 1960'ların ortasına kadar ulusçuluk üzerine iki türlü yaklaşımdan bahsedilir. Birincisinde, ulusçuluk ulusal tarihin bir özelliği, ulusla ilintili bir duygu iken, ikincisinde, ulusçuluk, ulusçu duyguları ve hatta ulus-devletleri ortaya çıkaracak kadar yeterli kuvvet edinebilen modern ve akıldışı bir öğreti olduğu kabul edilir.

Gellner'in görüşlerinin geleneksel ulusçuluk anlayışları ile keskin bir biçimde ayrıldığı söylerken aslında, ulusçuluk çalışmalarına yaklaştığı disiplinlerde ki farklılığı da göz önüne almak gerekir. Yani, O, konuya diğerleri gibi tarih yâda sosyoloji disiplinleri ile değil daha çok antropolojiye sırtını dayayarak yaklaşmıştır. Bu farklılığı anlamamızı sağlayan, onun insanlık tarihinin üç evreye ayrıldığı noktasında ki görüşleridir. Başka bir husus ise, yine uluslar için açıklama yaparken, modernliğe başvurması, daha doğrusu modernliğin hem önceki çağlardan bir kopuş hem de bir dizi özgün hikâyeden çok bir bütünlük olduğuna olan inancıdır. Gellner fikirler ve toplum arasındaki ilişkiyle ilgilenirken, her ikisinin de modern zamanda radikal bir biçimde değiştiğine işaret eder.

Modernleşme kuramına ilişkin bu değişimi Osmanlı'da da görmek mümkündür. Din kriterine göre sınıflandırılmış olan Osmanlı millet sisteminin bozulması, geleneksel toplumun çözülmesi ve etnik kimlik temelinde bir ayrılaşmaya gidilmesi modernleşme süreciyle yakından ilgilidir. Tanzimatla beraber yavaş yavaş geleneksel kurumlar ve yönetimler yerine modern olanların ikame edilmesi gerektiği düşüncesi ağırlık

⁴¹Anderson, s.56.

⁴² Özyurt, s.25.

⁴³Ümit Özkırımlı, Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s. 161.

⁴⁴Ernest Gellner, Uluslar Ve Ulusçuluk, (çev: Güney Özdoğan), Hil Yayınları İstanbul 2008, s.20.

kazanacaktır.⁴⁵ Bu açıdan Gellner'in de belirttiği gibi geleneksel toplumdan modern topluma geçişte geleneksel yapıların kırılması, üst kimliğin benimsetilmesi de Osmanlı millet sisteminin çözülüşünü açıklar. Aslında Gellner'de ulusçuluk dediğimiz anlama gayreti, her şeyden önce ulusun ve bunun yanında devlet kavramının anlaşılmasına bağlıdır. Çünkü devleti düzenin sağlanmasıyla uğraşan kurum ya da kurumlar dizisi olarak gören Gellnerci bir anlayış için ulusçuluk sorununun devletsiz toplumlarda görülmeyeceği aşikârdır. Ve eğer ortada bir devlet yoksa sınırlarının ulusun sınırlarıyla çakışıp çakışmaması diye bir sorun da yoktur. Ya da eğer ortada devlet, dolayısıyla yöneticiler yoksa yöneticiler ile yönetilenlerin aynı ulustan olup olmaması gibi bir sorununda gereği yoktur. İşte bu noktada devlete ilişkin genel tarihsel gözlem yapan Gellner, insanlığın geçmiş olduğu temel aşamaları tarım öncesi, tarım ve sanayi dönemi olarak sıralar.

Tarım öncesi ya da avcı-toplayıcı olarak da geçen toplumlarda merkezi bir siyasi gücün olmaması ulusların ortaya çıkmasına ket vurmaktadır. Ya da avcı- toplayıcı topluluklar devleti oluşturan siyasal iş bölümüne yer veremeyecek kadar küçüktüler, bu nedenle bu topluluklarda istikrarlı ve uzmanlaşmış düzen dayatıcı bir kurum olarak devlet sorunu ortaya hiç çıkmamıştır.⁴⁶ Tarım toplumlarında ise durum biraz daha farklıdır. Güç dağılımının ve kültürün statüye göre belirlendiği bu topluluklarda- hepsinin olmasa da- birçoğunun devleti olmuştur. Seçkinler tabakasının olduğu gerçeğini dönemsel şartlarla anlamamız, aristokratlar, askerler, din adamlarının varlığına işaret eder. Bir anlamda ilişkilerin ekonomik temelli olduğu hususu, çevreyle olan bağları siyasi zorunluluklardan çok ekonomik gereksinimlere yöneltiyordu. Tarım sonrası sanayi toplumlarında diğerlerinin aksine devletin yokluğu değil varlığı kaçınılmazdır. Yani kimsenin devleti yokken kimilerinin devleti oldu ve sonra herkesin devleti oldu. Sanayi toplumlarında toplumsal yapı ve kültür arasında ilişki artık değişmiştir. Çünkü sanayi toplumlarından önce belirli roller sabittir. İnsanların statüleri doğuştan belliyken sonradan kazanılma gibi bir durum söz konusu değildir. Ancak tarım sonrası topluluklarda statüleri kazanma, başka başka statülere geçmenin yolu açıktır. En azından iş bölümü ve uzmanlaşmanın varlığı hissedilmektedir. Ancak uzmanlaşmanın olabilmesi için de belirli şartlar gerekmektedir. Öyle ki uzmanlaşma için her şeyden önce standart ve genel bir eğitim gereklidir. Esasen karmaşık olan bir yapıyı daha standart ve daha anlaşılır yapmak gereklidir. Çünkü bireyi birey yapan alacağı eğitimidir anlayışı genel itibarıyla hakimdir. Bu eğitimin alınabilmesinin ve standart bir eğitim sisteminin ayakta durabilmesi için gerekli olan modern devlettir.

Milliyetçilik, bu gelişim aşamaları dikkate alındığında sanayi toplumunun bir ürünü olarak karşımıza çıkar. Sanayileşmeye geçiş çağı beraberinde ulusçuluk çağını da getirmiştir. Bu çağ, artık kendini ilk kez hissettiren yeni ulusçu zorunluluğu yerine getirmek için siyasal ya da kültürel sınırların ya da her ikisinin değişikliğe uğradığı çalkantılı bir yeniden uyarlanma çağıdır.⁴⁷ Söz konusu düzenin ürünü olarak iddia

⁴⁵ İlyas Doğan, Osmanlıdan Cumhuriyete Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Astana Yayınları, Ankara 2014, s.75.

⁴⁶ Gellner, s.75.

⁴⁷ Gellner, s.118.

edilen milliyetçilik için aslında tüm topluluklar aynı millet olma gücü ve potansiyeline sahip değildir. Bu tezi ileri süren Gellner yaban ve bahçe kültürleri gibi bir ayrım ortaya koyar.

Kültürlerde bitkiler gibi yabani ve ıslah edilmiş türlere ayrılabilir. Yabani olanları insan hayatının bir parçası olarak kendiliğinden yetişir ve yeniden ürer. Hiçbir topluluk ortak bir iletişim ve normlar sisteminden yoksun olamaz; bu tür yabani sistemler (başka bir deyişle kültürler) de bilinçli bir tasarım, denetim, gözetim ya da özel beslenme düzeni olmadan kuşaktan kuşağa kendilerini yeniden üretirler.⁴⁸ Yani bu kültürler kendiliğindedir, yönetilmez, beslenmez. Ve bahçe kültürünün tam karşıtıdır.

Bahçe kültürleri ya da ıslah edilmiş olanlar, yaban türlerden elde edilmiş olmakla beraber farklıdır. Bunlar genelde okuryazarlıkla ve uzman personelle desteklenmiş bir karmaşıklık ve zenginliğe sahiptirler ve gerekli sayıda tam zamanlı ve kendini adanmış personelin uzman öğrenim kurumlarında sağlayacağı belirli bir beslenmeden yoksun kaldıklarında çürüyüp giderler.⁴⁹ Aslında böylesi bir botanik benzeşime ek olarak başka bir benzetme de konuya açıklık getirmek adına önemlidir. Tarım insanı, yaşadığı çevreye bakınca doğal bir çevrede yaşayan doğal bir türe benzetilebilir. Ancak sanayi insanını böylesi doğal bir ortamda düşünmek doğru değildir. Dahası sınırlandırılmış, ya da inşa edilmiş ortamlarda bakıma ihtiyaç duyan insan topluluğu olarak düşünmek en isabetlisi olur. Ancak sınırlı ve inşa edilen bir ortamda yaşamının otomatik olmaması özel bir bitkiye gerek duyulmasını beraberinde getirir ki bu da en baştan beri söylediğimiz eğitim sistemidir ve bunun koruyucusu ve bakıcısı da devlettir. İşte tam bu noktada da Gellner'in yalnız milliyetçilik çağında milletlerden söz edilebilir, düşüncesine temel hazırlanır.

*'Uluslar ancak ulusçuluk çağı bağlamında tanımlanabilirler, yoksa sanılabileceği gibi tam tersi bir ilişki içinde değil. Ulusçuluk çağı şu ya da bu ulusun uyanışı ve kendini siyasal anlamda kabul ettiririnden ibaret değildir.'*⁵⁰

Milliyetçiliği açıklama ve modernlikle ilişkilendirme noktasında başka bir kuramcı Hobsbawn'dır. O, ilk etapta milletleri ve milliyetçiliği toplumsal mühendislik ürünü olarak görür. Bir ürün olarak değerlendirilen milletler ve milliyetçilik icat edilmiştir. Daha doğrusu icat edilmiş gelenekler arasındadır. Bu geleneklerden kastedilen, kabul edilmiş kuralları olan alışkanlıklar ve uygulamalardır. Bu uygulamalar sürekli olarak tekrarlandığında içselleştirilir ve geçmişle bugün arasında köprü görevi yapar. Bu bağlamda eski gelenekler ile yeni koşullara ayak uydurmak için var olan yeni gelenekler vardır. Eski gelenekler, anlaşıldığı üzere hemen hemen her toplumda olduğu kabul edilirken yeni gelenekler bilhassa modern toplumlarda görülür. Çünkü milli topluluk düşüncesi oluşmalı ve hızlı sanayileşmenin neden olduğu bölünme ve parçalanma engellenmelidir. Hobsbawn'a göre en çok gelenek icat edilen dönem 1870-1914 arasındadır. Bunun sebebi yaşanan siyasi hareketliliklerdir. Yöneticiler, alt sınıfların siyasete dâhil edilmesinin engellenmesi için bir takım arayış ve çabalara girmişlerdir. Ve en çok uyguladıkları şey de halkı belirli bir ritüele ve alışkanlığın içerisine sokarak onları

⁴⁸Gellner, s.130.

⁴⁹Gellner, s.130.

⁵⁰Gellner, s.137.

bir anlamda oyalamaktır. Hobsbawn'a göre bu insanları kontrol altında tutmak ve istenmeyen sonuçları engellemek için yapılacak olanlar arasında bu tür ritüeller, festivaller ve toplumsallaştırma sistemlerinin yanında grupların bütünlüğünü belirleyen topluluklar yani milletler yaratmaktır.

Sonuç olarak milliyetçiliğin kendisi icat edilmiş bir gelenektir. Aynı şekilde icat etme durumu Osmanlı için de geçerlidir. İmparatorluk içerisinde, ayrılıkçı çalışmalar içerisinde olan grupları devlet içinde tutmak için, bir Osmanlı milleti yaratmak çabası bu açıdan önemlidir.

Bunların yanında Hobsbawn, Gellner'in milliyetçilik tanımını benimser. O halde milliyetçilik, siyasi ve milli birimin birbirleriyle uyumlu olması gerektiğini savunan ilkedir. Milletlerden ancak toprağa bağlı devletlerin ortaya çıktığı zaman söz edilebileceğini söyleyen Hobsbawn, milliyetçiliğin önceden var olan kültürleri alarak onu millete dönüştürdüğünü iddia eder. Gellner'in milliyetçiliğinden esintilerin görüldüğü Hobsbawn'da da eğitimin önemine rastlanır. Gellner, merkezileşmiş bir eğitimin ve okuryazar oranı ile milliyetçilik arasında bağ kurarken, Hobsbawn da milli dillerin gelişimi, okuryazar oranının artmasına, eğitimin kitleleşmesine ve matbaanın keşfedilmesine bağlar.

Bu bakış açısında olduğu gibi dilin birliği sağlamadaki rolü Tanzimatçıların da gözünden kaçmamış ve yaygın eğitim çağrıları ile Türkçe öğretimi de etkili uygulanmaya başlanmıştır.⁵¹ Ve Tanzimat'tan itibaren girilen Batılılaşma hareketlerinin amaçlarından merkezi devleti dolayısıyla merkezileşmiş bir eğitim sistemini kuvvetlendirmek olduğu bu açıdan önemlidir.⁵² Şöyle ki, milliyetçi mitolojinin varsayımının tersine, millî kültürün, ilk temeli ve milli düşünce yapısının dayanağı olmayan milli diller, genellikle, filen konuşulan çeşitli dillerden, standartlaşmış bir dille geliştirmeye yönelik girişimlerden hayat bulmuştur. Milli dillerin kuruluşundaki ana sorun, standart ve homojenleştirilmiş dilin temeli olarak hangi lehçenin seçileceğidir.⁵³

Milliyetçiliğin Üç Tarihi Seyri

*'Bir milletin milli görüşü onun tarihi akışı içinden çıkar. Köşesinde oturan bir bilim adamı ne bir millet ne de bir milli görüş ortaya koyabilir. Millet uzun tarihi olaylar ve toplumsal yaşayışı içinde, imanın, kanın ve duyguların birleşmesi ile yoğrulmuş bir varlıktır ve yapay bir varlık değildir. Bizim bin senelik tarihi akışımız içinde milletimize mal olmuş hâkim görüşü yahut milli imanımızı açıkça görmek mümkündür.'*⁵⁴

⁵¹ David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s.174.

⁵² Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s.14.

⁵³Hobsbawn, s.73.

⁵⁴Ziya Nur Aksun, Dündar Taşer'in Büyük Türkiye'si Osmanlı Devlet Anlayışı, Ötügen Yayınları, İstanbul 2010, s.113.

Türk milliyetçiliği, Batıdaki gibi tarihsel sürecin öngördüğü toplumsal dinamiklerdeki değişim olgusunun bir sonucu olarak değil, imparatorluğun yıkılmasının önüne geçmek üzere bir grup aydının benimsediği ideoloji olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda tarihi gerçekliği, Türk olarak yeniden algılamaya götüren tarihi ve toplumsal gelişmeler yaşanmış ve bu toplumsal etkiler Türk Milliyetçiliğinin yönünü de belirlemiştir. Avrupa'da oluşan milliyetçilik düşüncesinin imparatorluk içindeki azınlıklarda bir bağımsızlık hareketinin itici gücü olmasının öncesinde siyasal alanın Müslümanlara tahsis edildiği, her farklı dini topluluğun kendi hayatını inançlarına göre yaşadığı bir düzenin varlığından bahsedebiliriz. Bu düzeni Osmanlı da 'millet' sistemi ile açıklamamız mümkündür. Ancak millet sistemi bir ırk-kavmiyet farklılığını değil, dinsel topluluğa aidiyeti ifade etmektedir. Osmanlı toplumsal yapısı adına önemli kavramlardan biri olan millet sistemi içerisinde gayrimüslimlerin kendi cemaatlerinde bağlarının kuvvetli ve dolayısıyla cemaat içi ilişkilerinin cemaat-devlet ilişkilerinden daha yoğun olduğu karmaşık yapı mümkündür. Bu anlamda millet, tebaanın birbirlerine bakışını ve ilişkilerini ifade eder. Osmanlı İmparatorluğu içindeki bir çok grubun kendilerini Müslüman milleti, Ortodoks milleti şeklinde kategoriler altında örgütlendikleri bilinmektedir.⁵⁵ Osmanlı'nın millet yapısı bütün cemaatlerin kendi kimliklerini korumasına ve milli bilinçlerinin canlı tutmalarına imkân vermiştir.⁵⁶ Müslümanlar arasında ise yine bir dil ve ırk ayrımı olmadan, 'Türk' kavramından habersiz- ki başlı başına Türk sözcüğü pek çok kez dile getirildiği gibi köylüyü, kaba sabayı belirten küçültücü bir terimdir⁵⁷- toplumsal bir ortam mevcuttur. O halde genel durum göz önüne alındığında, her türlü dinsel, idari ve etnik ayrıcalıkları olan ve bunlarla yetinmeyip ayrılıkçı çalışmalar içerisine giren azınlıklara karşı nasıl hareket edilmeliydi ve çözüm ne olmalıydı?

Esasen bu sorunun cevabı Türk milliyetçiliğinin kaynağı açısından önemlidir. Meram'a göre, Türkçülükten başka her akımın rahatlıkla eylem sürdüğü bu ülkede Türkçülük hemen her türlü, çeşitli çevrelerin olduğu kadar iktidar çizgisinde hükümet edenlerin baskı ve saldırılarından kurtulamamıştır.⁵⁸ Arnavut isyanı, Ermeni isyanı ve benzerlerinin hepsi, bu anlamda ırk bilincinin vermiş olduğu itici gücün sonuçlarıdır. Hangi millettten olduklarını soranlara Türkler, Osmanlıyım ya da Müslümanım demekten başka bir cevap bulamamıştır.⁵⁹ O vakit Türk kimdi? Ümmet-i müslimin mi Osmanlı mı? Ya da padişahçılık, halifecilik veyahut ümmetçilikle özdeşir miydi? Aslında bunlardan hiç biri değil ve hiç biri ile bağdaşmazdı. Elbette geldiğimiz bu nokta Türk Milliyetçiliğinin başlangıçta adı olan Türkçülüğe gelmeden Osmanlılık ve İslamcılık gibi ideolojilerini açıklamamız adına önemlidir ancak başta da belirttiğimiz üzere Osmanlı toplum yapısını anlama çabamız devam etmektedir.

⁵⁵ Şükrü Hanioglu, Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi, Osmanlılık, İletişim Yayınları, Ankara 1985, s.1389.

⁵⁶ Kösoğlu, 42.

⁵⁷ François Georgeon, Modern Türkiye de Siyasi Düşünce, Suyu Arayan Adamı Yeniden Okumak, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 23.

⁵⁸ Ali Kemal Meram, Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi, Kültür Kitapevi, İstanbul 1969, s.174.

⁵⁹ Meram, s.175.

Ulusları ulusçuluk çağı ile birlikte açıklayan Gellner'de de olduğu gibi geleneksel toplum düzeninden modern topluma geçişte, geleneksel yapıların çözülerek, Osmanlı millet sisteminin bozulması modernleşme ile yakından ilgilidir. Ya da modernist kuramcı, uluslar için açıklama yaparken, modernliğe başvurarak daha doğrusu modernliğin hem önceki çağlardan bir kopuş hem de bir dizi özgün hikâyeden çok bir bütünlük olduğunu vurgulaması aynı zamanda fikirler ve toplum arasındaki ilişkiyle her ikisinin de modern zamanda radikal bir biçimde değiştiğine işareti, söz konusu toplumsal yapı adına önemlidir. Ayrıca Gellner'de de olduğu gibi modern devletin merkezîyetçiliğini sağlamaya çalışmasını mahalli kültürlerin yerine milli kültürler geliştirmesiyle olacağı vurgusu, Osmanlı'da milli kültür ve eğitim oluşturma çabası adına önemlidir. Tekrar Osmanlı toplumsal yapısı adına önemli olan millet sistemi ve kurmuş olduğu dengenin bozulması ile süreci devam ettirip, daha önce belirttiğimiz siyasal akımlarla, Türk milliyetçiliğine ulaşabileceğimizi umuyorum. Fransız İhtilali ve sonraki koalisyon dönemi sırasında milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı Avrupası'nda yayılmaya başlaması söz konusu dengenin bozulması adına ilk etkenlerdir.⁶⁰ Bunun yanında dengenin karşılaştığı ikinci önemli husus ise, devletin modernleşme sürecinin içine ister istemez girmesidir. İşte tüm bu noktada, Osmanlı yöneticilerinin yeni bir kimlik yaratma zorunlulukları doğmuş ve Osmanlılık gibi bir akımı ileri sürmüşlerdir. Bu noktada Osmanlı Milleti vücuda getirmek arzusu, Akçura'ya göre, Amerikan milleti gibi, müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'yi eski şekliyle muhafaza etmek amaç olmuştur.⁶¹ Bir Tanzimat ideolojisi olarak ortaya çıkarılan Osmanlılık, Müslüman ve Hıristiyan hakları siyasal ve hukuksal bakımdan eşit duruma getirmeyi dilemiştir. Ve bu doğrultuda esas olan ise, Osmanlı'nın yaşadığı sorunların önlenmesi, Osmanlı'nın yüceltilmesi olacaktır.⁶² Sezer'e göre, söz konusu dönemde Osmanlılıktan anlaşılan Doğu-Batı ilişkilerini denetlemekten ziyade, siyasi çıkarları sağlamak ve yenedünya dengesinde yer edinmekle sınırlıdır.⁶³ Ama en başta belirtmemiz gereken, millet kavramının bugün ki anlamıyla değil, bunun üzerinde Osmanlılık kavramı yaratmak olduğudur. Ki dönemsel şartlar düşünüldüğünde Osmanlılık tartışmaları had safhaya ulaşmış ve Osmanlı kurucularının ilan edilmek istendiği kimlikler doğrultusunda devam etmiştir. Özellikle Ahmet Ağaoğlu ile Süleyman Nazif arasında ki tartışmada, Nazif'in bizim hakanımız Cengiz değil, Timur değil, Selahaddin Eyubi, Hüdavendigâr ve Yavuzdur açıklamalarına paralel, Osmanlı'nın kuruluşunda kurucu unsurların Türk olmaktan ziyade yerli unsurlardır iddiaları, İctihad dergisinde polemiklere neden olmuştur.⁶⁴

Devlet içerisinde bulunan, her türlü askeri, idari ve mali birçok ayrıcalığa sahip olan gayrimüslimlerin bunlarla yetinmeyip, imparatorluktan ayrılma düşüncesi, Osmanlılık ideolojisini benimseyen aydınlar için hayal kırıklığı yaşatmıştır. Daha sonra en azından Müslüman unsurları bir arada tutabilme telaşı, aydınları, II. Abdulhamit

⁶⁰ Hanioglu, s.1390.

⁶¹ Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.17.

⁶² H. Bayram Kaçmazoğlu, Türk Sosyoloji Tarihi I, Ön Koşullar, Kitabevi, İstanbul 2010, s.155.

⁶³ Baykan Sezer, Sosyolojinin Ana Başlıkları, Kızılelma Yayınları, İstanbul 2006, s.204.

⁶⁴ Faik Bulut, İttihat ve Terakki'de milliyetçilik, Din ve Kadın tartışmaları, Su Yayınları, İstanbul 1999, s.64.

döneminde devletin resmi ideolojisi haline gelen İslamcılığa yöneltmiştir. Ancak Müslümanlar içerisinde önemli yerleri bulunan Arnavut ve Arapların da ayrılıkçı çalışmalar içerisine girmesi bu ideolojinin de resmen olmasa da iflası anlamına gelmiştir. Türkiye'de milliyetçiliğin teoriden ziyade pratikler tarafından belirlendiğini söyleyen Karaca'ya göre, I. Dünya savaşı Osmanlıcılık akımını bitirmiş, İslamcılık tahrip edilmiş ve yeni kurulacak olan devletle devam edecek olan milliyetçilik kalmıştır.⁶⁵ Elbette bu nokta da varılacak ve elle tutulacak nokta, bu coğrafya da ve dışarısında yaşayan Türk unsurları bir araya getirecek Türkçülük-Türk Milliyetçiliğidir. Cihan imparatorluğu hayalinin artık yerini ulus devlet olma hayaline götüren bu süreçte, Türkçülük hızlı bir gelişme göstererek Cumhuriyet döneminin resmi ideolojisi haline gelmiştir. Türkçülük ya da Türk Milliyetçiliği tarih sahnesine geç çıkmış gibi görünse de ve modern olmasa da Türkler arasında milliyetçilik bilincinin daima ve en başından beri olduğunu söylememiz mümkündür. Orhun Yazıtlarında olduğu gibi Türklerin devlet yapısı ve ulusa bağlılıkları en büyük kanıtlar olarak da karşımızda durmaktadır. Ancak bir bilinç olarak ve aydınların zihninde ve planları içerisinde yer alacak bir Türklük, Türkçülük düşüncesi adına Batının da önemli katkıları vardır. Türkoloji ile uğraşan Batılı bilim adamlarının daha Osmanlı içerisinde Türkçülük bilincinin olgunlaşmadığı dönemlerde Osmanlıya Türkiye dediği ve Türklere, Türk kültürüne hayranlık duyarak bu yönde çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Bu noktadan sonra Türk aydınlarının, Osmanlı tarihinden de geriye giderek Türklerin tarihine yönelik çalışmaları söz konusu bilincin oluşmasında ve aktarılmasında çok önemlidir.

1908 yılında Osmanlı'nın kurtarılması için desteklenen ve mücadele verilen Osmanlıcılık ve İslamcılığın artık ilaç olmayacaklarının anlaşılması Türk unsurunun temel alındığı bir ideolojiye sevk etmiş ve hızlı bir şekilde taraf toplamasını sağlamıştır. Söz konusu tarihten itibaren İttihat ve Terakkinin de desteklediği akım, Türk Derneği ve aynı isimli dergiyle daha sonra Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu dergisiyle milliyetçi hareket ve ideoloji açısından müthiş ataklar geliştirmiştir. Aynı yıllarda Türkçenin merkezi ve resmi dil olması çabaları, Türk milliyetçiliği adına ve özellikle modernistlerin milliyetçiliği açıklaması adına önemli adımlar olmuştur.

Sonuç

1900'lere gelindiğinde Osmanlı içerisinde aydınların kafası oldukça karışıktır. Avrupa kaynaklı çeşitli ideolojileri öğrenebildikleri ölçüde kendi geleneksel yapılarına uyarlamaya çalışan aydınların bocalaması eklektik bir düşünce biçiminin ortaya çıkarmıştır. Elbette söz konusu aydınların amacı Osmanlı'nın devamlılığı sağlamak ve devleti kurtarmaktır. Ancak temel problem Avrupa'dan gelen fikri akımları yaşanan toplumla harmanlayamamaktır. Bu durumda Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık karşısında söz konusu problemi açacak niteliktedir. Modernleşme süreciyle birlikte sekülerleşmeye başlayan toplumsal yapı bir taraftan dönüşüme uğrarken diğer taraftan milliyetçi ideolojinin getirisi olarak kimlik tanımlamasında aidiyet hisleri gelişmiştir. Bu bağlamda ulus devletin modernite ile ortaya çıktığını söylersek Osmanlı için belli başlı dönüşümleri bu noktada aramamız gerekir. Diğer yandan modernleşmenin getirisi

⁶⁵ Nuray Karaca, Türkiye'de Sosyoloji, Analizler ve Uygulamalar, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2015, 209.

olarak modernist yaklaşımın milliyetçiliği açıklama girişimlerinde önemli yer tutan iletişim araçlarının gelişimi Osmanlı'ya da yansımış, çeşitli gazeteler çıkarılmıştır. Bunun yanında dilin de sadeleştirilmeye çalışılması, öz Türkçe kullanım çabaları bu bağlamda değerlendirilebilir.

Modernleşme ile birlikte Osmanlı da yaşanan milliyetçilik tartışmaları Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi ideolojileri ortaya çıkarmıştır. Modernleşme sürecinin getirilerinin yanında Osmanlıya bağlı asli ve diğer unsurları bir arada tutma düşüncesi ile geliştirilen Osmanlıcılık, azınlıkların ayrılıkçı çalışmalarında bir çare olarak düşünülse de sürekli güç kaybetme neticesinde başarısız sayılacak bir hareket olmuştur. Bu ideolojiye göre, bütün dini ve etnik kimlikler kendi dar amaçlarından ve özelemlerinden fedakarlık etmeksizin bir hanedan yurtseverliğine sadakat gösterebilirlerdi.⁶⁶ Ama olmadı. Bunun yanında belki de batının seküler milliyetçi tavrına bir karşı tavrı ya da alternatif gibi görülen İslamcılık da, toplumsal yapı içerisinde giderek sekülerleşen muhaliflere bir cevap niteliğinde olamamıştır. İmparatorluk içerisinde ayrılıkçı çalışmalar içerisinde olan gruplar için oluşturulmak istenen hayali kimlikler, kutsal dilin çözülüşü ile amacına ulaşamamıştır. Bu dilin çözülüşü ile söz konusu kimlik ve cemaatlerin çözülüşü de eş anlamlıdır. Son tahlilde kurtarılamayan imparatorluğun ardından kurulacak olan devlette ulus bilinci, uluslaşma süreci açısından milliyetçiliği Cumhuriyetin temel şiarı yapmıştır.

Türkiye'de milliyetçiliğin mihenk taşı olan kültür, ortak bir coğrafya da ortak geçmişe sahip toplumun birleştirici ögesidir. Türkiye'de milliyetçilik Osmanlıdan farklı olarak (Osmanlıcılık ve İslamcılık) millet bilincini şekillendiren ve bunun etrafında ortaya çıkan problemlere çözüm üretme çabası içinde olmuştur. Cumhuriyetle resmi ideoloji haline gelen Türk milliyetçiliği günümüze dek çeşitli versiyonlarıyla varlığını sürdürmüştür.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
Akpolat, Yıldız, *Türkiye'de Milliyetçiliğin Sosyolojisi*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2008.
Aksun, Ziya Nur, *Dündar Taşer'in Büyük Türkiye'si Osmanlı Devlet Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler*, (Çev: İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 2011.
Andrew, Vincent, *Modern Politik İdeolojiler, Paradigma Yayıncılık*, (Çev: Tüfekçi, Arzu), İstanbul 2006.
Arsal, Sadri Maksudi, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1955.
Atsız, Hüseyin Nihal, *Türk Ülküsü*, Kilim Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1996.
Aytekin, Ersal, *Türkiye'de Ulus Devlet Ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör*, Ötüken Yayınları, Ankara 2012.
Ayni, Mehmed Ali, *Milliyetçilik*, Marifet Basımevi, İstanbul 1943.

⁶⁶ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s.47.

- Bulut, Faik, *İttihad ve Terkki de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları*, Su Yayınları, İstanbul 1999.
- Doğan, İlyas *Osmanlıdan Cumhuriyete Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Astana Yayınları, Ankara 2014.
- Gellner, Ernest, *Uluslar Ve Ulusçuluk*, (Çev: Güney Özdoğan), Hil Yayınları İstanbul 2008.
- Georgeon, François, *Modern Türkiye de Siyasi Düşünce, Suyu Arayan Adamı Yeniden Okumak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Gökalp, Ziya, *Millet Nedir? İctimaiyat Mecmuası*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997.
- ....., *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Toker Yayınları, İstanbul 1997.
- Greenfeld Liah ve Eastwood Jonathan, *Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Milliyetçilik, Siyaset Sosyolojisi*, çev: Duygu Tanış, Phoenix Yayınları, Ankara 2013.
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.
- , *Kültür Değişmesi Ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, Ankara 1982.
- ....., *Şahıslararası İhtilafların Çözümünde Lisanın Rolü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- Hablemitoğlu, Necip, *Gaspıralı İsmail*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Hobsbawm, Eric, *Milletler ve Milliyetçilik*, (Çev: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 2010.
- Hanioglu Şükrü, *Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi, Osmanlıcılık*, İletişim Yayınları, Ankara 1985.
- Heydi Uriel, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri, İstanbul 1980*.
- İzzet, Mehmet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1969.
- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, Anı Yayıncılık, Ankara 2003.
- ....., *Türk Sosyoloji Tarihi I, Kitabevi*, İstanbul 2010.
- Karaca, Nuray, *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2008.
- ....., *Türkiye'de Sosyoloji, Analiz ve Uygulamalar*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2015.
- Kösoğlu, Nevzat, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, Kesit Yayınları*, İstanbul 2009.
- Meram, Ali Kemal, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, Kültür Kitapevi, İstanbul 1969.
- Öksüz, İskender, *Türk Milliyetçiliği Fikir Sistemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015.
- Örs, Birsen, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasi İdeolojiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008
- Özkırmımlı, Ümit, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008.
- Özyurt, Cevat, *Modern Türk Düşüncesinin Sosyolojisi*, Kadim Yayınları, Ankara 2014.

- Sarıkoca Erem, *Türkiye’de Seçim Sistemleri ve Demokrasi*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2010.
- Sezer, Baykan, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara 2013.
- Türkdoğan, Orhan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Yelken Ramazan, *Cemaatin Dönüşümü Geç Modern Dönemde Cemaat Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara 1999.